УДК 821.161.2-6.09:7.034.7(477)
DOI https://doi.org/10.32841/2409-1154.2021.51-2.5

Бондаренко Г. П.,
кандидатка педагогічних наук, доцентка,
завідувачка кафедри української філології та журналістики
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ЛИСТИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Анотація. Статтю присвячено осмисленню епістолярних діалогів Г. Сковороди із сучасниками в контексті літературного бароко. Розглянуто актуальні аспекти наукового дослідження листування видатного філософа, висвітлено науковий дискурс жанрової дефініції листа. Дослідження проблеми ґрунтується на досвіді попередніх розвідок у сучасній українській епістолографії, що дотичні до теми наукового пошуку автора. Презентовано нові підходи до вивчення письменницького листа як форми самовираження особистості. Зазначено, що лист є важливим складником і презентатором як особистості письменника, так і сутності його творчого доробку.

Цінність цього доробку полягає в дослідженні автентичних текстів крізь призму національної традиції листування в порівнянні з європейською. Авторкою зосереджено увагу на домінантних темах у листах як своєрідному ключі до з'ясування й розуміння філософії письменника, що ґрунтується на кордоцентризмі. Проаналізовано дидактичність листів до учня, зокрема структурно-композиційні особливості повчального послання.

Оскільки письменницький епістолярій сприяє відстеженню еволюції особистості й творчості митця, то листування комплексно й достовірно віддзеркалює лабораторію авторського стилю, експериментування художника слова в пошуках жанру, є проявом психології творчості, ґендерних відносин, світоглядних пошуків, ціннісних аспектів, майстерності й таланту тощо.

Проведене дослідження дає можливість з'ясувати, яку роль відігравало листування в епоху бароко. Незначна кількість зразків епістол Г. Сковороди ілюструє еволюцію поглядів митця на шляхи вдосконалення особистості, що полягає в гармонізації душевного й тілесного здоров'я. Дослідження його листування в заявленому аспекті розширить і доповнить ґенезу наукового осмислення письменницького епістолярію. Кожен лист – це своєрідний трактат, який містить безцінні інтенції на різноманітні теми буття.

Ключові слова: Г. Сковорода, лист, епістолярна традиція, бароко.

Постановка проблеми. Письменницький епістолярій завжди привертає увагу науковців у різноаспектних дослідженнях. Зважаючи на віддаленість у часі заявленої теми, нам видається цікавим простежити, яку роль відігравали листи Г. Сковороди в контексті не лише українського бароко, як вони вплинули на подальший розвиток національної епістолярної традиції, яке посідають місце в історії літератури. Неординарність мислення митця для тогочасної епохи засвідчує його винятковість, адже «закоріненість світогляду Григорія Сковороди в старожитню українську духовну культуру, античну філософію, александрійську патристику, німецький містицизм зробила його одним із найзагадковіших оригінальних мислителів і найяскравіших українських письменників, чия пристрасна думка дивовижно втілювалася в гармонійному поєднанні зовнішньої і внутрішньої краси, матеріального і духовного аспектів буття, зорієнтованих на самопізнання та цілковите осягнення Бога» [1, с. 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове коментування листів Г. Сковороди зустрічається в літературознавчих розвідках нечасто, чим і пояснюється актуальність розвідки. Поодинокі публікації свідчать про складність питання, проте ми вважаємо актуальною потребу зупинитися саме на аналізі листів. В основному науковці, зокрема П. Чаяло, зосередили увагу на суспільно-політичних поглядах Григорія Сковороди, що представлені в епістолярних діалогах мислителя з учнем М. Ковалинським. З метою виокремлення національного елементу дослідник залучає до порівняння «Листи до сина» (1794) графа Честерфілда й доходить висновку, що «рафінований англійський аристократ Честерфілд і козацький син Сковорода, живучи в одні часи і, зрозуміло, не маючи нагоди зустрітися і полемізувати між собою, звертаючись до юних нащадків, сповідували спільну програму в царині морально-етичних принципів» [2, с. 63]. Цей аспект свідчить про магістральний напрям мислення Г. Сковороди в європейському контексті.

Сучасна дослідниця епістолярію письменників Галина Мазоха виокремила діалогічні зв'язки листів Г. Сковороди з Біблією та творчістю представників античності. Докладно проаналізувавши епістолярний доробок, вона зосередила увагу на ролі Біблії, ремінісценціях у листах, активному цитуванні визначних філософів Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура, Сенеки та ін., дійшла висновку: «Смисл форми, якої набуває епістола у творчості письменника, полягає у свідомому «відтворенні» її структури, в освоєнні не стільки зовнішніх ознак кореспонденцій, скільки її внутрішньої суті: інтимного «ти»,довірливих інтонацій товариської розмови, гострого відчуття співрозмовника, особливого слова – слова звернення» [3, с. 6].

Окремого дослідження заслуговує науковий внесок Леоніда Ушкаловав в розвиток сучасного сковородинознавства. Варто навести лише перелік його праць: «Нариси з філософії Григорія Сковороди» (1993), «Григорій Сковорода і антична культура» (1997), «Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду» (2001), «Два століття сковородіяни: бібліографічний довідник» (2002), «Григорій Сковорода: семінарій» (2004), «Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури» (2007), «Григорій Сковорода» (2009). І це далеко не повний перелік доробку. Оскільки, і це загальновідомо, за часів радянської влади твори Г. Сковороди не перевидавалися, то вчений підготував перше видання в академічному форматі лише 2011 року. Видання стало не передруком відомих уже творів, а вмішувало повний корпус листів (126 од.), уперше до нау-

кового обігу введено лист Григорія Ковалинського від 2 травня 1785 року. Текст притчі «Убогій Жайворонок» подано не за джерелом 1861 року, а за першодруком.

Мета статті – виокремлення в масиві листування Г. Сковороди домінантних тем крізь призму літератури українського бароко.

Виклад основного матеріалу. Протягом двох століть бароко панувало не лише в європейських країнах, а й в Україні, навіть є припущення, що здобуло деталізації як козацьке бароко. Однак немає сумнівів: на цей час припадає розквіт культури, мистецтва, літератури бароко і взірцем є байкарська й поетична творчість, філософські погляди та педагогічні ідеї Г. Сковороди. Цілком слушно про роль митця зазначає А. Градовський: «… знавець латини, старогрецької,староєврейської, польської, німецької, російської мов, він розвинув комплекс ідей, актуальних для свого часу, став не лише ідейним предтечею нової української літератури, а й очільником мистецтва українського бароко» [4, с. 6].

Парадигма барокового мислення, що мала виразний релігійний колорит, повною мірою позначена в спадщині Г. Сковороди. Слушною є заувага сучасних дослідників: «Він, безперечно, був людиною нового часу, синтезувавши Платонове сприйняття Біблії, поєднавши античні та християнські традиції, згармонізувавши духовний та матеріальний світи. Святе Письмо у Григорія Сковороди стало основою пізнання природної, гармонійної людини – отого мікрокосму – з її подвійною натурою: видимою і невидимою» [5, с. 75]. Тому вважаємо за необхідне вказати й на цей аспект. Визнаним є факт, що у творчості Г. Сковороди Біблія посідає провідне місце, бо «для нього є плоттю і духом, божевіллям і мудрістю, морем і гаванню», завжди ця книга була супутницею життя. Навіть у листах до М. Ковалинського настанови вихователя ґрунтуються на Біблії, творах античних письменників і філософів і митців епохи Відродження, зокрема Горація, Сенеки, Платона, Плутарха, Сократа, Діогена, Вергілія, І. Злотоуста, Е. Роттердамського, П. Мандзоллі та ін. З притаманним Сковороді дидактизмом писав: шукати щастя в Господі, мати Біблію за авторитет: «Якщо ти ще не бачиш, що весь рай – це тверде збереження та дотримання Божих заповідей…» (лист 1763 року) [7, с. 1101]; «Якщо вогонь у твоїх грудях справжній і щирий, то згорить усе, що в них земного, щоб ти коли-небудь став чистим серцем і побачив Бога» (лист 1762 року) [7, с. 1061].

Поет першим у мистецтві звернув увагу на закодованість символів, він інтерпретував Святе Письмо у філософських працях, навчанні, художніх творах, а також своїм життям – принципами, вчинками, стилем.

У листуванні з учнем М. Ковалинським (*найбільше листів саме до нього, 79, епістолярні діалоги тривали впродовж 1762–1794 років, власне, до останніх днів Григорія Сковороди* – прим. наша) відчувається підтекст, що має підґрунтя з розвідки «Про риторичне мистецтво» Ф. Прокоповича. Кілька розділів присвячено структурі, різновидам та особливостям листів. Спираючись на досвід античних учень, зокрема Цицерона й Сенеки, Прокопович визначив стиль листа, правила розташування й викладу матеріалу в ньому. Подав тлумачення: «Лист – це розмова відсутнього з відсутнім за допомогою письма, а не голосу» [5, с. 355]. Схожу тезу ми знаходимо й у листі Г. Сковороди: «Подібно до того, як музичний інструмент, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємним,так бесіда з відсутнім другом звичайно буває набагато приємнішою, ніж з присутнім. Особливо з тобою у мене виходить так, що я тоді більше люблю тебе і прагну твоєї найприємнішої бесіди, коли ти відсутній і коли без участі тіла душа з душею безмовно і безтілесно розмовляє і проводить разом час. Тоді ніяка відстань і ніяке пересичення не зменшує приємності, а навпаки, її збільшує…» [6, с. 1139].

Імовірно, що майстерність у написанні листів Г. Сковородою сягає періоду його навчання в Києво-Могилянської академії. Значна увага епістолярному мистецтву надавалася в курсі риторики спудеям на основі рукопису Митрофана Довгалевського «Про листи» (1686–1887). Пропонований посібник складався з трьох розділів: «Про природу і прикрашення листів», «Про роди листів», «Про лист інакомовний і про його види». Метою курсу було навчити спудеїв писати листи, дотримуватися стилістичних та етичних норм оформлення. Листи писалися києво-руською, польською, латинською й давньоукраїнською мовами, Г. Сковорода добре володів багатьма мовами, тому його епістолярій є відображенням епохи.

До своєрідної першої класифікації українського епістолярію прислужився й Ф. Прокопович, виокремлюючи такі види: «Дорадчий лист – це такий, у якому даємо пораду товаришеві в сумнівних і непевних справах і підказуємо йому, щоб він взявся за певну справу і робив її; відрадчий, заохочувальний, стримувальний, втішливий, прохальний, лист-доручення, звинувачувальний, захисний, сповіщальний, жартівливий» [6, с. 357]. Відповідно, до кожного виду ритор подав структуру листа й приклад.

Протягом багатьох століть сформувалася канонічна структура листа, яка в зразковому класичному варіанті передбачала привітання, що обов'язково включало звертання; домагання прихильності; розповідь; прохання; закінчення (прощання). Свого часу Борис Грінченко віднайшов такий зразок: він звався «Ластівня» і складався з 54 типів зразків епістол від 1680 до 1712 років.

Історія української епістолярії сягає своїм корінням часів Київської Русі, однак тут простежуються сліди впливу античності. Власне українське листування пройшло кілька етапів у розвиткові. У добу Литовської Русі активно вводилося в листі кліше князівських грамот. До нас дійшло близько 600 так званих берестяних грамот (XIII–XIV століття), натомість староукраїнські пам'ятки (XIV–XV століття) майже не збереглися. Незначну кількість зразків епістолярію репрезентують XVI–XVII століття, на які припадає розквіт цього жанру, пов'язаний із полемічною літературою.

Варто зазначити, що в основному останнім часом науковці звертаються до листування Г. Сковороди саме з учнем М. Ковалинським, однак інші зразки також містять цікаву інформацію. Дотримуючись закритої форми епістоли, що була характерною саме в добу бароко, Г. Сковорода продовжував моралізувати й до інших адресатів. Такими є листи до Якова Правицького, спілкування з яким тривало впродовж 1782–1792 років. Тематика їх різноманітна: від обговорення літературних творів, наприклад, діалог «Марко Проклятий» (лист від 30.03.1786), до проблемних тем філософії. Пройшовши складний шлях життя, мандрівний філософ завжди з пієтетом ставився до дружби, саме такої, як вона є, і їй також присвячено багато й афоризмів, і розмірковувань. Так, у листі до Я. Правицького сповіщав про намір написати твір саме для друга: «Тепер я готовий породити на світ щось, хоч і невелике, але благочестиве, призначене для якогось друга. Тому я пишу в небагатьох словах, поспішаю явити на

світ, поки є для того час. Бо близька, навіть стоїть біля дверей, ворожа музам зима. Тоді вже треба буде не писати, а гріти руки. Далі відносно того, що я готовий створити на світ і що близьке на народження, про це ти уже знаєш» [7, с. 1243]. Сповідуючи вчення про цілісність людини, яка згодом знайшла продовження в наукових розробках під поняттям «кордоцентризм», на цьому постійно наголошував Г. Сковорода й у листуванні: «Главою человеку есть сердце его, господствующее телесным мыриком» [7, с. 1246]. Не завжди вдалося вчасно надіслати відповідь на листи, сили і здоров'я слабшали, тому й писав про це: «Прости, любезный, что на твое и на твоего чада письмо не ответствовал. Сердце воістину желает, но старость и лен ость есть студенокровна. Болезнь моя есть старость» [7, с. 1249].

Цікавим є лист до приятеля Гервасія Якубовича, у якому Г. Сковорода, як старанний учитель, наводить текст відхідної пісні, «яка називається по-грецьки апобатеріон. Апобатеріон походить від грецького слова αποβαίνειν, що означає відходити, від'їжджати. У пісні тих, що від'їжджають, проводжають побажаннями добра і різних благ. Правда, наша пісня майже зовсім селянська і проста, написана простонародною мовою, але я сміливо заявляю, що при своїй простонародності і простоті вона щира, чиста і безпосередня. Царів і тиранів ми часто всупереч нашій волі вихваляємо, але з друзями справа зовсім інша. Те, що тут сказане, викликане не силою, не страхом, але прихильністю. Від лестощів моє серце не менш далеке, ніж Китай від Португалії» [7, с. 1262].

У листі до іншого приятеля Кирила (Федора Ляшевецького), вихованця Києво-Могилянської академії, Г. Сковорода розмірковує про духовну сутність людини: усі земні блага, багатства пройдуть, залишивши хліб духовний, що чимось перегукується з молитовним «Хліб наш насущний дай нам сьогодні, І прости нам провини наші». Далі пише: «Про мене, хай інші дбають про золото, про почесті, про Сарданапалові бенкети, про низькі насолоди, хай шукають вони народної прихильності, слави, ласки вельмож; хай одержать вони ці, як вони думають, скарби, – я їм не заздрю, аби я мав духовні багатства і той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха. Всі свої сили, всю свою волю я сюди скеровую: хай зникне все тілесне!» [7, с. 1264].

Навіть побіжний аналіз кореспонденцій Г. Сковороди засвідчує, що поряд із дидактизмом у листах простежуються теми любові до Бога, близьких і друзів, опікування літературними справами, дискусійність у деяких аспектах людського життя, розмірковування про вічні цінності. Свого часу літературознавець В. Пахаренко зауважував про роль Г. Сковороди як найяскравішого представника українського бароко, який своєю активною позицією, прогресивними поглядами для того часу, своїми щоденними діяннями доводив, що національна література, культура мають представляти гідне місце в колі європейському. Власне, цю тезу ми можемо прослідкувати в письменстві наступних століть.

Висновки. Епістолярій Г. Сковороди яскраво відображає традицію барокової епохи, що виявляється в тематиці листовного спілкування, позначеній домінантами єдності душі й тіла, любові-ненависті, ворогування-дружби. Усі листи насичені притчами, ремінісценціями античності, цитацією Біблії, з огляду на що, можна простежити якості людини бароко. Отже, у масиві листування Г. Сковороди домінантні теми співзвучні і європейському, й українському бароко.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо в компаративному аналізі епістолярію Г. Сковороди з європейськими літераторами.

Література:

1. Ліствиця Якова : збірник статей на пошану професора Леоніда Ушкалова з нагоди його шістдесятиліття / упорядник Н. Левченко ; науковий редактор Р. Мельників. Харків : Майдан, 2016. 490 с.
2. Чаяло П.П. Оцінка епістолярної спадщини Григорія Сковороди у світлі його суспільно-політичних поглядів. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2013. № 3. С. 62–66.
3. Мазоха Г. Епістолярна спадщина Григорія Сковороди в контексті європейської епістолярної традиції. *Науковий вісник Міжнарод. гуманіт. університету. Серія «Філологія»*. 2018. Вип. 36. Т. 1. С. 41–46.
4. Градовський А., Галушко М. Творчість Г. Сковороди у контексті європейського бароко. *Українська література в загальноосвітній школі.* 2015. № 4. С. 6–9.
5. Манюх Н., Судук І. Роль біблійних порівнянь у творчості Григорія Сковороди. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 678. С. 75–79.
6. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. Філософські твори. Київ : Наук. думка, 1979.
7. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за редакцією проф. Л. Ушкалова. Харків – Едмонт – Торонто : Майдан : Видавництво Канадського інституту українських студій, 2011. 1400 с.

Bondarenko G. Letters of Hryhorii Skovoroda in the context of Ukrainian baroque literature

Summary. The article is devoted to the understanding of H. Skovoroda's epistolary dialogues with his contemporaries in the context of baroque literature. The work considers the topical aspects of the study of the first philosopher's correspondence, covers the scientific discourse of the genre definition of a letter. The study is based on the experience of the previous research in modern Ukrainian epistolography relevant to the topic of the author's research. The article presents new approaches to the study of the writer's letters as a form of personal self-expression. It notes that a letter is an important component and presenter of both the writer's personality and the essence of his creative work.

The value of this heritage lies in the authenticity of the texts through the prism of the national correspondence tradition in comparison with the European one. The author focuses on the dominant themes in the letters, which are the key to revealing and understanding the writer's philosophy based on cordocentrism. The work analyses the didactic nature of the letters to the writer's student, in particular, their structural and compositional features.

As the writer's epistolary helps to trace the evolution of his personality and creativity, the correspondence comprehensively and reliably reflects the laboratory of the author's style, the writer's experiments in search of a genre. It is a manifestation of the psychology of creativity, the search for a worldview, gender relations, values, and skills.

The study provides an opportunity to clarify the role the correspondence played in the Baroque period. A small number of samples of H. Skovoroda's epistle illustrate the evolution of the writer's views on the ways to improve the personality, which is to harmonize mental and physical health. The study of his correspondence in the provided aspect will expand and supplement the genesis of the scientific understanding of the writer's epistolary. Each letter is a kind of treatise, which contains invaluable intentions on various issues of life.

Key words: H. Skovoroda, letter, epistolary tradition, baroque.